

Gyáni Gábor

Jövő, aminek van is, nincs is múltja

A 19. század egyszerre volt a túlzó múltba tekintés ideje (ne feledjük, ez a historizmus kora) és a magabiztos jövőbe látást tartósan megalapozó időszak is egyúttal. Elég, ha ezúttal Marx prófétikus látomásaira gondolunk e helyt, amiket a tudományos előre látás magabiztosságával vetett papírra és hagyott hátra a német gondolkodó 20. századi utódai sajnálatos okulására. A jövő alakulásának biztos ismerete a pozitív tudásból, a racionális megismerésből táplálkozik, amely optimizmust sugall. Az ebből a szellemi forrásból fakadó határtalan emberi tettei készség kezeskedik azután azért, hogy a jövő alakulását nemcsak befolyásoljuk, hanem – a társadalmi törvényeket meg- és felismerve – helyes ideáljainknak megfelelő irányba előre meg is határozzuk. A 20. század nagyrészt éppen ennek az akkori „jövőbe látás”-nak az önbeteljesítő proféciájaként alakult úgy, mármint olyan borzalmas módon, ahogyan azt a mából visszatekintve regisztrálhatjuk.

Óvakodni kellene vajon ezek után a pozitív és különösen a túl erőteljesen vizi-onált jövőképektől? Részben igen, részben nem. Egy valami látszik csupán biztos-nak: az utópikus proféciák tudományos megalapozottságának dogmája éppoly veszélyes illúzió, mint amilyen terméketlen – Nietzsche mélyenszántó diagnózisa szerint – a történelem mértéktelen tanulmányozása.¹ A jövő mohó birtokbavéte-lének vágyától sarkallt 19. és 20. század azt a meggyőződést tette magáévá, hogy azért érdemes vizslatni a múltat a jövő (és a jelen) érdekében, mert le lehet belőle vezetni a jövőndőt. Hevesen bírálja ugyanakkor ezt a jellegzetes szellemi beállítódást az a Karl Popper, ebben az értelemben a 20. század Nietzschéje, aki múlt és jövő ilyenét összekapcsolását kifejezetten a historicizmus számlájára írja: „A történettudománynak az a fajtája, amellyel a historicista azonosítja magát, nemcsak visszafelé néz a múltba, hanem előre lát a jövőbe is” azért, hogy „a hatóerőket és – legfő-képpen – a társadalmi fejlődés törvényeit tanulmányozza.”² A popperi értelemben vett historicizmus, amely elüt a 19. századi történetírói historizmustól³, nem fatalista azonban, mivel az a jövő, amit előrevetít, korántsem független az emberi beavatkozástól, nem olyan tehát, mint a vallás (mindenekelőtt a keresztény, a katolikus) üdvözülés tana. A historicizmus, ellenkezésképpen, cselekvésre késztető szellemi

1 Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*. Akadémiai, Bp., 1989. 37.

2 Karl R. Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. Akadémiai, Bp., 1989. 65–66.

3 A historicizmus kifejezés értelméhez vö. „Popper értelmezésében a historicizmus annak eredménye, hogy a félreértett, természettudományokban szokásos kognitív eszményeket a történetírásra alkalmazták – hasonlóképp félrevezető módon. Ezzel szemben a »német« historicizmus mindig is elítélte az efféle transzpozíciót, legyen az apriorizmus (mint Hegelnél), pozitívizmus (mint Buckle esetében), vagy e kettő kombinációja (mint Marxnál és Toynbee-nál). Ebből a szempontból a (német) historisták akár versenghetnének is Popperral a historicizmus elvetésében”. Frank R. Ankersmit: *A historicizmus. Szintézis-kísérlet*. Aetas, 2003/3–4. 189–190.

erő, tekintve, hogy a „legtöbb historicista nagyon határozottan vonzódik az »aktiviz-mushoz«, amely a törvényként felismert folyamatokat erősíti. „Kizárólag azok a tevékenységek ésszerűek, melyek illeszkednek a küszöbön álló változásokhoz, s előmozdítják azokat.” Nem csoda, fűzi hozzá Popper, hogy historicista felfogás szerint: „A társadalmi bábáskodás az egyetlen tökéletesen értelmes tevékenység, mely elébünk tárul; az egyedüli tevékenység, mely tudományos előrelátásra épülhet.”⁴

Azoknak, akik átélték a 20. századi diktatúrák valamelyikét, különösen a bolsevista rendszer kelet-európai regnálását, nem kell túl nagy képzelőerő ahhoz, hogy Popper kritikai megállapításában igazolva lássák valamikori tapasztalataikat. A jövő jegyében folyó, pontosabban a jövő egy meghatározott vízióját alátámasztó (anticipáló) élet és emberi aktivitás számított ekkoriban egyedül legitimnek. A kommunista blokk országaiban ez a látomás a tudományosan megalapozott, a marxizmus-leninizmus ideológiája által tételszerűen lefektetett törvényekben testet öltő társadalmi fejlődés jövőbe vezető útja volt. Az ellenállhatatlan hatalmi szóval és erővel sulykolt említett kizárólagos érvényű jövőképnek rendelődött alá akkoriban minden élő és holt dolog, ez szabott egyedüli irányt a jövő érdekében végzett mindenfajta ténykedésnek. A jövő így biztosított uralma a jelen és persze a múlt felett egyaránt, amely a náci Németországban is feltétlen ideológiai diktátum volt akkoron, súlyos dilemmák forrása ma, amikor a jövő tervezhetősége, a jövő várható kihívásaira való érdemi felkészülés kérdései legalább olyan sürgető igénnyel vetődnek fel, mint történt ebben a nem távoli múltban.

A probléma kulcsmozzanata, hogy a jövő, mint ami megjósolható, vagy legalábbis befolyásolható (ha talán nem is határozható meg), mennyiben a múlt (és részben a jelen, amely szüntelenül múlttá alakul) folytatása, vagy annak éppen a kiteljesülése. Azaz: milyen mértékben következik valamely múltból a jövő? Az e kérdésre adott válasz dönti el, hogy mit gondolhatunk valójában a jövőről, és mi módon célszerű alakítani a jövővel kapcsolatos elvi és gyakorlati beállítottságunkat.

E problémának volt jeles elméletalkotója Reinhart Koselleck, aki szerteágazó történetfilozófiai munkássága java részét szentelte annak, hogy konkrét történeti anyagon bizonyítsa a jövőképek (és a múltképeknek mint a jövőt illető elképzelések mindenkori előfeltételének) történetileg változó természetét, továbbá a kérdés különleges bonyolultságát mai körülményeink között. Érdemes vázlatosan nyomon kísérni Koselleck egyik-másik gondolatmenetét.

Koselleck meggyőzően mutatja be, hogy az az ősrégi toposz, amelyet – hellenisztikus minták nyomán – még Cicero alkotott, nevezetesen, hogy *historia magistra vitae*, mi módon szorult mindinkább háttérbe a kora újkor századaitól kezdődően azáltal, hogy a modernitás kitört a korábbi időbeliség folytonosságából. Tocqueville-t idézi e váltás egyik pregnáns megszólaltatójaként. „A múlt már nem világitja meg a jövőt, az emberi szellem sötétben tapogatózik.”⁵ Tocqueville a francia forradalom utáni kor megértésének a nehézségét ecsetelve vetette papírra a fenti megállapítást. „Ez az új társadalom, melyet bemutatni szándékoztam, s melyet

4 Karl R. Popper: i. m. 69.

5 Reinhart Koselleck: *Historia magistra vitae. A toposz felbomlása a mozgásba lendült történelem újkori horizontján*. In: Uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Bp., 2003. 51.

meg akarok ítélni, még csak születőben van. Az idő még nem öntötte végleges formába; létrehozója, a nagy forradalom még most is tart, s napjaink eseményei közül szinte lehetetlen felismerni, mi múlik el magával a forradalommal együtt, s mi éli túl. [...] Igaz, a társadalmi rendben, a törvényekben, az emberek eszméiben és érzelmeiben lezajló forradalomnak még távolról sincs vége, az általa teremtett dolgok azonban már most sem hasonlíthatók semmi eddigihez a világon. Századról századra haladok visszafelé az ókor kezdetéig; nem talállok ahhoz hasonlót, mint ami most tárul a szemem elé.”⁶

Koselleck szerint Tocqueville elbizonytalanodása „egy hagyományos tapasztalat megvetemedésére utal”, s ez könnyűszerrel kiterjeszhető a modern (és a posztmodern) kor egészére. A példaszerű (példatárként használt) történelem funkcióvesztése szűk térre szorította vissza a múlt jelenre háruló tapasztalataiból kikövetkeztethető (megjósolható) jövő érvényességi körét. Mindez azonban nem gátolta meg ezt követően sem (és napjainkban sem látszik megakasztani) a jövő előrejelzésének szakadatlan tudományos erőfeszítését. Miközben a francia forradalom minden korábbi tapasztalatot felülmúló (azt érvénytelenítő) tapasztalata kétségkívül bizonytalanra tette a múlt és jövő közvetlen egymásra vonatkozathatóságát, ez csupán a múltnak a jelen- és jövőbeli mechanikus ismétlődését tekintve zárt le egy viszonylag hosszúra nyúlt történelmi időszakot. Nincs abban semmi meglepő, hogy a múlt tapasztalataira építve ezután is, sőt ezt követően talán minden korábbinál inkább megjósolhatónak tűnt a jövő. Nem másért, mint azért, mert a haladás, a fejlődés gondolata váltotta fel (váltotta le) a csupán az ismétlődésre redukálódó időbeli folytonosság fogalmát. Ha a múlt tapasztalatait elemezve felfedjük a haladás, a fejlődés immanens logikáját, minden további nélkül meghosszabbíthatjuk a múltból a mába tartó tendenciákat, amelyek egyszersmind megmutatják a jövőbe vezető utat is. A jövő „sorsa” ezzel azon nyomban kikerül a múlt hatalma alól, mely jövő ettől fogva nem „a múlt felől determinált” entitás többé, hanem az a valami, ami a múlt jelenbeli fogalmi megragadása, a múlt tapasztalatainak a jelenben aktualizálódó megértése által teljesül be végül. Kantra hivatkozik Koselleck e ponton, aki kijelentette: „Aki jövendől, maga csinálja és eszközli ki a fejleményeket, melyeknek eljövételét hirdeti”.⁷ Ez a jövő, fűzi hozzá Koselleck, amely immár „az ismeretlenbe nyílik, tervezhető – sőt tervezésre is szorul.”⁸

Így kerül a jövő ügye a jelen, a mi saját kezünkbe, amely ez okból különleges jövőre orientáltságot követel mindenkitől, aki hozzá kíván járulni egy, számára kívánatos, jövő eljövételéhez. Ez az új történelmi tapasztalat a *par excellence* modern tapasztalat, amely a jövő előkészítését az ember legsajátabb belső ügyévé, elsődendő teendői közé iktatja, mondván: a mindenkori jelen nagy felelőssége, hogy milyen jövővel ajándékozza meg, vagy éppen milyen jövővel sújtja a következő nemzedékeket.

Ha viszont ilyen messze kerül egymástól múlt és jövő, áthidalható-e egyáltalán a közöttük tátongó mély szakadék annak érdekében, hogy jogos elvárásokat támasszunk a jövő iránt a múlt tapasztalatai alapján. Nem mélyedve el ezút-

6 Alexis de Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*. Európa, Bp., 1993. 988.

7 Reinhart Koselleck: i. m. 68.

8 Uo. 69.

tal a „tapasztalati tér” és az „elvárási horizont” fogalompárosára kihegyezett Kosellecki elképzelésben⁹, annyit azért megjegyezhetünk: azért nem látható, vagy az okból látható csupán nehezen előre a jövő a modern tapasztalat értelmében, mert: „A jövő alapvetően kivonja magát a tapasztalataink alól, és empirikusan nem verifikálható.”¹⁰ A helyzet, ennek ellenére, mégsem tűnik teljesen reménytelennek, mivel „vannak olyan előrejelzések, amelyek a tapasztalatokat többé vagy kevésbé elfogadhatóan az elvárások részévé tehetik”.¹¹ Ez azt jelenti, a modern ember, aki mindig nyitott a jövőre, sőt aki egyenesen „rá van utalva arra, hogy a jövőre tekintsen”¹², a jövőtudattól ösztönözve tesz szert egyáltalán cselekvőképességre, miközben végig tisztában van a jövő empirikus megtapasztalhatatlanságával. Mégis: az motiválja őt a cselekvésben, hogy valamely óhajtott, hón elvárt jövő előtt próbálja meg egyengetni az utat. Ez tehát a modern ember sajátos léthelyzete, amely úgyszólván parancsként írja elő számára a jövő folytonos szem előtt tartását, ami nélkül nincs értelmes emberi élet, mivel a jövőért való szüntelen ténykedés az emberhez egyedül méltó élet.

Mennyiben igazolja vajon vissza az e feltételek között történő jövő a határozott jövőtudat által lehetővé (sőt szükségessé) tett emberi cselekvőképességet? „Mi az, amit az ember előre lát, mi az, amit előre láthat? Az eljövendő valóságot – vagy csupán lehetőségeket?”¹³ A jövő előre jelezhetősége – Koselleck szerint – másként alakul az események és a struktúrák oldalán. „Minden egyes történést, amelynek részesei vagyunk, egyszerűként tapasztalunk meg, ám azok a körülmények, amelyek között a történet egyszerű lehet, a legkevésbé sem újak.” A „maradandó struktúrák” és a „tartós folyamatok” azon túl, hogy meghatározzák, egyszersmind túl is élük az egyes eseményeket, miután azoktól eltérő sebességgel változnak. A történeti idő rétegzettsége¹⁴ folytán a jövő prognózisát megalapozó „objektíválható kritériumok az időbeli mélystrukturálásban rejlenek”, következésképpen: „Nemcsak a lehetséges történések formális megismétlődésének lehetősége szavatolja a prognózisok minimális eredményességét, hanem az is nagyon fontos, hogy számításba vegyünk a történelmi folyamatok többrétűségét.”¹⁵

A rövid, közép- és hosszú távú előrejelzés szembeszökően különböző eredményességgel oldható meg az eltérő időrétegek bennük játszott tényleges szerepe folytán. A mindennapi cselekvőképesszereinket felölelő rövid távú időszint tekintetében nehéz megbízható módon előre jelezni az eseményeket, mert az előbb vagy utóbb megtapasztalható időn belül gyorsan megváltoz(hat)nak a

9 Reinhart Koselleck: *'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történeti kategória*. In: Uő: i. m. 401–430.

10 Reinhart Koselleck: *Az ismeretlen jövő és a prognózis művészete*. Helikon, 2009/4. 518.

11 Uo.

12 Uo. 518–519.

13 Uo. 519.

14 A kérdéstről bővebben I. Gyáni Gábor: *Az elbeszél és az elbeszélhetetlen történelmi idő*. In: Kisantal Tamás – Mekis D. János – P. Müller Péter – Szolláth Dávid, szerk.: *Thomka-Symposion*. Ünnepi kötet Thomka Beáta köszöntésére. Kalligram, Pozsony, 2009. 25–33.

15 Reinhart Koselleck: i. m. (2009) 527.

situációban részt vevő cselekvő számára adott feltételek. Középtávon azonban már sokkal nagyobb a súlya a dolgok alakulását befolyásoló azon cselekvési feltételeknek, amelyek nem állnak a cselekvők közvetlen hatása és befolyása alatt. Ez tehát az oka annak, hogy középtávon, ahol a személyek fölötti erők szabják meg inkább a történéseket, amelyek sohasem változnak olyan sebesen, mint az egyes cselekedetek, a jövő is hatékonyabban prognosztizálható. Azoknak a folyamatoknak az előre jelezhetőségéről van ez esetben szó, amelyek szolgálnak ugyan időnként bizonyos újdonsággal, de analógiás módon is megközelíthetők. S itt van végül a szinte már történelem fölötti állandóságával tündető hosszú távú jövő, amely ha nem is egészen változatlan örök időkre, afféle antropológiai konstansként mégiscsak „kivonja magát a történelmi változás nyomása alól”. Nagymértékben biztosított tehát ezen az időszinten a jövő előre jelezhetősége.¹⁶

Felhívja továbbá Koselleck arra is a figyelmet, hogy a három időfolyamat, a rövid távú cselekvések (amelyek szinte megjósolhatatlanok), a középtávú eseménykényszerek (amelyek nagy valószínűséggel extrapolálhatók) és a hosszú távú, úgyszólván változatlanul ismétlődő lehetőségek között megállapított elméleti distinkció a történelmi változásoktól sem vonatkoztatható el maradéktalanul. Azért is nehéz, mondhatni szinte lehetetlen manapság előre látni a közvetlen jövőt, mert az annak alakításában szerepet játszó tényezők száma többszörösére nőtt a megelőző korokhoz képest, ilyenformán „az egyes cselekvések univerzális keretfeltételei sokrétűbbé váltak, a komplexitásuk nehezebben uralható.”¹⁷ Könnyebb lehetett olyankor rövid távú prognózisokat megfogalmazni, amikor a mainál jóval kevesebb, ennél fogva áttekinthetőbb volt a cselekvő egyének száma, s amikor kalkulálhatóbbnak tűntek az uralmi viszonyok is. Viszont: „Minél inkább közeledünk korunkhoz, annál nehezebbé válik a rövid távú prognózisok művészete, mivel a rövid távú cselekvések játéktereinek hosszú életű keretfeltételei is megsokszorozódtak és megváltoztak.”¹⁸ Ez pedig azzal válik olykor egyenértékűvé, hogy „maguk a struktúrák is eseményé válnak, mivel gyorsabban alakulnak át”.¹⁹

E sajátosan modern (kori) tapasztalatnak megannyi jelét adta a 20. század, kivált a végéhez közeledve. Ki gondolta volna, ki látta előre, hogy szinte egyik pillanatról a másikra összeomolhat a kommunista rendszer, és vele együtt az egyik globális világhatalom, a Szovjetunió? Egy effajta várakozás sokkal inkább a második világháború utáni éveket hatotta át, amikor a kelet-európai emigráns politikusok, és persze az őket befogadó nyugati hatalmak vezetői szintúgy minden percben a szovjeturalom (legalábbis kelet-európai) megszűnésével számoltak. Ha nem így lett volna, miért alakítottak volna, egyebek közt az amerikai emigrációba szorult, a koalíciós időszak politikai elitjét alkotó magyar politikusok változó összetételű emigráns kormányokat; ha nem ez lett volna várakozásuk tartalma, nem tesznek meg akkor mindent a Szabad Európa Rádió és egyéb, a CIA által támogatott orgánumok segítségével azért, hogy közelebb hozzák a szovjettalanítást, elhagyott

---

16 Uo. 527–528.

17 Uo. 529.

18 Uo. 530.

19 Uo.

országuk sóvárgott jövőjének az eljövételét. Mindez helytelen várakozásnak, rossz jövőképek bizonyult akkor; a Szovjetunió által a második világháború nyomán megszállt, majd nagyhatalmi rendelkezési körébe vont kelet- és közép-európai államok bolsevizálása, egy bizonyos idő elteltével világosan kiderült, nem csupán egy esemény, hanem kemény strukturális tény, aminek kiszámíthatatlanul hosszú- ra nyúlhat a fennállása. Talán éppen ez is magyarázza, hogy a rendszer későbbi, hirtelen bukása a meglepetés erejével hatott. Azért kelthetett a dolog meglepetést, mert egy rendszerbeli struktúra huzamos léte az azt aláaknázó külső és belső események hiányában megkérdőjelezhetetlenné válik és egy ehhez illeszkedő, a tapasztalatban gyökerező várakozást szül. Ki tudná megjósolni egy mindig csak *utólag* látszólag eleve bukásra ítélt politikai rezsim és társadalmi berendezkedés végórját? Ez majdhogynem lehetetlen; s még ha akadnak is utólag igazolódó efféle prognózisok (mert mindig találni rájuk pozitív példákat), azok sem fakadnak jobban a korabeli tényleges tapasztalatokból, mint azok a jövőt sejtető víziók, amelyek szögesen ellentmondtak nekik. Utólag könnyű persze okosnak lenni. De itt nem csak erről, pontosabban nem arról van szó, hogy minden korban akadnak próféták, akik a csupán a majdani jövőben megszereshető tapasztalatok fényében már akkor helyesen látták előre a jövőt, és akikre a maguk korában senki sem hallgatott persze.²⁰ Hiszen, ha hallgattak volna rájuk, be sem következhetett volna az általuk (helyesen) előre látni vélt jövő.

Úgy is fel lehet azonban mérni egy struktúra középtávú időbeliségét, helyesebben létezésének tényleges időbeli potencialitását, hogy nagy hatásfokkal megjósolható legyen ez alapján a jelen lehetséges időtállósága: ekkor sem lehet azonban előre látni, hogy mikor, hol és milyen körülmények között ér vagy érhet egyszer véget a szóban forgó történelmi képződmény. S minél inkább több- vagy sokszereplős a történelmi játszma, annál kiszámíthatatlanabb maga a jövő. Ezt emelte ki Koselleck is arról elmélkedve, hogy a váratlan jövő ma egyre gyakoribb tapasztalata mögött a struktúráként elgondolt erők eseményszerűvé válása rejlik; az esemény egyetlen szempillantás alatt eldöntheti ugyanis a tegnapi még megingathatatlan tetsző struktúra sorsát, lezárva annak addigi pályafutását.²¹

Valóban ennyire reménytelen lenne a helyzet a jövő dolgát illetően egy olyan korban, amikor pedig oly mértékben ki vagyunk szolgáltatva a jövő irányából érkező (és általunk görcsösen megismerni kívánt) erők hatásának? Ez így talán túlzó beállítás, amelyet kiegyesíthetünk, sőt talán korrigálhatunk is egy optimistább felfogás megpendítésével. Így foghatunk hozzá annak a gondolatmenetnek a bemutatásához, mely szerint a múlt posztmodern fogalma, amely a historizmustól eltérő módon definiálja a jelenbeli történelmi megismerésnek a múlthoz fűződő viszonyát, releváns a jövő megismerhetősége (helyesebben a jövő előre jelezhetősége) szempontjából is.

20 A kérdéstről napjaink gazdasági válságának a prognózisai kapcsán l. Hites Sándor: *Ki látta jönni? A gazdasági előrejelzés kultúranthropológiájáról válság idején*. Helikon, 2009/4. 501–516.

21 Esemény és struktúra ok-okozatosságának itt követett felfogásához vö. William H. Sewell, Jr.: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*. University of Chicago Press, Chicago, 2005. különösen 81–151., 197–270.

Nem ragaszkodva többé ahhoz a 19. századi eredetű dogmához, mely szerint az egyetlen (az egyedüli) múlt az, ami az utólagos (nagy) elbeszélésre vár, arra vehetnek végre irányt a történészek, hogy a múlt jelenben lehetséges különféle értelmezéseinek adjanak inkább hangot a múltat illető alternatív történeteikben. Ráadásul a múlt éppúgy nem létezik érzéki mivoltában, éppúgy nem szerezhető róla közvetlen tapasztalat a megismerés során, mint ahogyan a jövő sem létezik empirikusan verifikálható módon. Múlt és jövő illetően ontológiai rokonsága elvileg megalapozhatja a történeti gondolkodás és munkamódszer hasznosíthatóságát a jövő immár nem prófétikus előrejelzése, hanem mint lehetőségnek a racionális számbavétele szempontjából.

David J. Staley *A jövő történelme*, már a címével is feltűnést keltő írásában kifejti²², annak a historikusnak a munkamódszere, aki a múltban nem az egyedüli valóságot, hanem a valóságnak csupán egy lehetséges, adott nézőpontból plauzibilis módon elbeszélhető referenciális megnyilvánulását érzékeli, megfelelni látszik a szenárióírás gyakorlatának. A forgatókönyvmodell bevett módja a jövő manapság követni szokott megközelítésének; ennek során nem azt igyekeznek a forgatókönyvírók – az előrejelzés definitív aktusához tartva magukat – megmutatni, hogy *mi történik* majd a jövőben, hanem főként arról beszélnek, hogy *mi várható, milyen lehetőségek* valószínűsíthetők a jövő perspektívájában. A döntő különbség az előrejelzés és a jövő lehetséges forgatókönyveinek a megragadása között az tehát, hogy a jövőt az utóbbi esetben nem kronológiailag és lineárisan meghatározott módon prognosztizálják, hanem egymástól eltérő mértékben valószínű alternatív jövőképeket próbálnak rögzíteni. Ráadásul ezek a víziók amellet, hogy eltérnek egymástól, olyik esetben ki is zárhatják egymást. S ami talán ennél is fontosabb: „*a forgatókönyvi gondolkodás célja annak a környezetnek a vizionálása, melyen belül az események bekövetkeznek és nem maguknak az eseményeknek a sajátos időrendi folyamata. [...] A környezetet – a kontextust – leíró szenáriók így sokkal inkább strukturalista »sűrű leírásként«, semmint az események diakronikus időbeli egymásutániságaként olvasandók.*”²³

Az utóbbi megállapítás erősen emlékeztet Kosellecknek az előrejelzés ténybeli alapjául szolgáló időbeli mélystruktúráról szóló, korábban már részletezett felfogására. S noha Staley nem tesz említést a német gondolkodóról, utal viszont Fernand Braudelre, aki az eseményidő, a konjunktúraidő és a *longue durée* hármasságának posztulálásával Staleynek és Kosellecknek egyaránt lehetővé tette, hogy átfogalmazzák a jövő megismerhetőségének lehetőségfeltételét. A szorosan vett történeti munkamódszer egyesítése a mai üzleti világban elterjedt forgatókönyvi gondolkodással, sőt forgatókönyvíró gyakorlattal, Staley meggyőződése szerint azzal a lehetőséggel kecsegtet, hogy a jövő fürkészése az alternatívák, a lehetőségek értelmező tudományának az alapjára kerülve

---

22 David J. Staley: *A history of the future*. *History and Theory*, 41. 4. (2002. December) 72–89. A szerző a cikkben foglaltakat utóbb könyvként is kifejtette (*History and Future. Using Historical Thinking to Imagine the Future*. Lexington Books, Lanham, 2006). Az utóbbiról részletesen szól Kisantal Tamás: *A történettudomány és a jövő*. Helikon, 2009/4. 595–603. Mi a folyóiratcikkben előadottakra szorítokunk ezúttal.

23 David J. Staley: i. m. (2002) 87.

nagyobb biztonsággal kerülheti ki az előrejelző jóslások, a prófétikus jövőképgyártás korábról ismert csapdáit. „A történeti (történetírói) gondolkodásnak a jövő birodalmára alkalmazásaként az egyszeri definitív előrejelzést az egymással szüntelen párbeszédben és vitában álló történészek kezétől származó sokféle történet váltaná fel végre. A történeti gondolkodás a jövőt mint a vizsgálódás terepét éppoly magabiztossá és szellemileg rigorózussá tehetné ezáltal, mint amilyen a múlt kutatása.”²⁴

A múlt és a jövő megismerésbeli egy szintre hozása új, mondhatni posztmodern fejlemény. Az időbeli kategóriák megszokott rendjének általa sugallt módosítása nem az egyedüli tapasztalat azonban, amiről ma beszélni szokás. Egy másfajta elképzelés hirdetője úgy jellemzi például a 20. századot, mint aminek kezdetben a jövő diktált, hogy idővel mindinkább átengedje magát saját jelenének, feladva ezáltal a jövő iránti érdeklődését és elköteleződését. „A 20. század [...] ötvözte a futurizmust és a prezentizmust. Míg először inkább futurista irányba hajlott, végül inkább a prezentizmushoz közeledett. [...] Futurizmus alatt itt a jövő uralmát értjük. Ez az idő rendjének parancsoló szava: egy olyan rendé, amely megállás nélkül gyorsul, vagy legalábbis gyorsulónak tűnik. A történelmet ekkoriban a jövő nevében csinálják, s ugyanígy kell írni is.”²⁵ Mindez azonban ma már a múlté. Az első világháború és a rá következő válságok kezdték ki először a futurizmus korábbi magabiztosságát, a történetiség modern trendje azonban ennek ellenére egy ideig még működőképes maradt, sőt belőle fakadt „az egyedüli időbeli horizont”. Ennek jegyében deklarálták, egyebek közt, a modernizáció szükségességét és felsőbbrendűségét, hozzá igazodva hirdették mindenekelőtt a diktatúrákban a tervgazdálkodás nagyszerűségét, és hangsúlyozták mindenhol egyforma hévvel a gazdasági verseny egyedül üdvözítő mivoltát. „Mindazonáltal a jövő kezdte apránként átengedni területét a jelennek, amely egyre nagyobb teret nyert, egészen addig, hogy nem oly rég már úgy tűnt, mindent elfoglal. Ekkor léptünk be abba a korba, amelyben a jelen elsőbbséget élvez: ez bizony már a prezentizmus kora.”²⁶

Nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy tényleg az-e a helyzet, mint amit az idézett francia történész elméletalkotó állít. Igaz, mára tovatűnt (legalábbis Európából) a kommunista politikai rezsimek által fennen hirdetett sajátos futurizmus, bár ma sem vagyunk híján a jelenünket átható jövőtudatnak. Kérdés, kimeríti vajon a futurizmus fogalmát, ha valamely tudományos prófécia segítségével prognosztizált, sőt normává emelt jövőhöz szabják hozzá a jelent és a múltat? Ez bizonyára csak túlzó megnyilatkozása a modern embert már huzamosabb ideje a hatalmában tartó időtapasztalatnak, amely a folytonos változásra való szakadatlan készenlétet tartogatja számára mint egyedüli életlehetőséget. A változás tehát, hogy mindig készen kell állni a jövő folytonos befogadására, ma sem hat kevésbé várakozásainkba beépülő tapasztalatként, mint amennyire a 20. század tisztán futuristának tartott első felében vagy a század első kétharmadában

---

24 Uo. 89.

25 François Hartog: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat.* L'Harmattan – Atelier, Bp., 2006. 109.

26 Uo. 110.

hatni tudott. Ha valami nagyot változott azóta, az talán csak annyi, hogy kevésbé tűnik ma magabiztosnak a jövőt vizionálók retorikája és programja.

Az az illúzióvesztés, ami a 19. századi tudományos utópiák politikai gyakorlatba való átültetése során elsajátított tapasztalatoknak lett az eredménye, s az a nem kevésbé kiábrándító tapasztalat, ami a globalizálódó modernitás (a fejlődés) által kiváltott megannyi anomália révén keletkezett az idők során (a környezeti katasztrófa növekvő valószínűsége, az éhezés világjelensége, az elmergesedő helyi konfliktusok kezelhetetlensége), egyaránt óvatosságra intenek a jövő uralhatósága tekintetében. Az ez alkalommal éppen csak felvillantott új elméleti felismerések a jövő előre jelezhetőségének az útjában tornyosuló korlátokról (az eseményszerű struktúrák növekvő szerepe, a változások hihetetlen felgyorsulása és a cselekvéseket megszabó vagy befolyásoló viszonyok komplexitása), mind ennek az aktuális tapasztalatnak a gondolati gyümölcsei.

Jó-e, ha van, és kárhozatos-e, ha nincs valakinek (az egyénnek) és valakiknek (a közösségnek) valamilyen jövőképe? Nem válaszolhatunk kategorikusan a kérdésre, holott akik a kérdést meg szokták fogalmazni, mindig kategorikus nemmel felelnek a mondat első és kategorikus igennel válaszolnak a mondat második felében foglaltakra. A túl határozott és a jelenre intézményes erővel rátukmált jövőkép, amely a múlt tapasztalatainak többnyire valamely ideológia jegyében történő kiértékelésén, majd normatív utópiává emelésén alapul, éppúgy meg tudja fojtani az életet, mint ahogyan (nem csak Nietzsche szerint) a történelem tanulmányozásának a mértéktelensége is kárt tesz az élőben.²⁷ Ma már gazdag tapasztalatok állnak erről rendelkezésünkre, amit jó lenne nem elfelejteni, amire azonban komplex és gyorsan változó társadalmi körülmények között különösen hajlamosak az emberek. A jövő akarása és egyúttal a jövő feltétlen tisztelete nem kíván azonban doktrinér jövőképet; s nem követeli meg továbbá azt sem, hogy biztos és csalhatatlan tudással bírjunk a jelen által determinált, ennek ellenére megjósolhatatlan káosz-ként ránk törő jövőről. A múlt, a jelen és a jövő egymás közti tapasztalati összefüggései nem mutatnak semmiféle időbeli állandóságot. Olyannyira igaz ez, hogy akár egyetlen (20. századi és a 21. századot még szintén megérő) egyén életén belül is észrevehetően átalakulhatott idővel múltnak és jövőnek a jelen(é)re gyakorolt befolyása, mindeme időkategóriák tudata. Minderről ma még inkább csak homályos sejtéseink vannak; a köznapi mentalitás jól irányzott szociológiai vizsgálatával, továbbá az időtudatnak a tudományos és művészi reprezentációban való megnyilatkozását feltárva könnyen bizonyossággá érlelhetnénk azonban a ma többnyire még csak tétova feltevéseinket.

---

27 Friedrich Nietzsche: i. m. 37.